

RECENZIJAS

Laikā no 2017. līdz 2019. gadam Latvijas Nacionālā bibliotēka sadarbībā ar LU Vēstures un filozofijas fakultāti rīkoja piecu Latvijas valsts simtgadei veltītu konferenču ciklu ar kopēju koncepciju “Valsts pirms valsts” (projekta vadītāja Vija Daukšte). 2019.–2020. gadā tam sekoja pieci attiecīgo konferenču referātos balstītu zinātnisku rakstu krājumi. Šajā numurā piedāvājam kolēģu skatījumu uz šo projektu un rakstu krājumiem.

<https://doi.org/10.22364/lviz.114.10>

VIDUSLAIKU LIVONIJAS SAKNES UN VĒSTURES RAKSTĪŠANAS PARADIGMAS. KRITISKAS PĀRDOMAS PAR VĒSTURISKĀS IZZIŅAS IESPĒJĀM UN ROBEŽĀM

*Vara, zeme un sabiedrība:
politiskās un sociālās
transformācijas Austrumbaltijā
12. un 13. gadsimtā.* Sast.
Andris Šnē. Rīga: Latvijas
Nacionālā bibliotēka, 2020.
231 lpp.
ISBN 978-9984-850-85-6

Ar vēsturi, domājot par viduslaiku sabiedrībām, kā smalku rīku var pamatot tiesības, iedibināt rituālus, konstruēt un noārdīt identitātes, jo tās rakstīšana ir īpaša kultūras atmiņas jeb atcerēšanās tehnika. Vēstures naratīvs, piemēram, viduslaikos rakstīta hronika, palīdz neaizmirst pagātnē notikušo un, kā apgalvo daudzi senie autori, sniedz mierinājumu tagadnē. Kā atsevišķai kopienai rakstīts pagātnes tēlojums, tas var motivēt rīcībai tās piederīgos un likt tiem apzināties savu īpatnumu un pat izredzētību, pretstatot citādam. Vēsture lasītāju spēj aizvest atpakaļ pagātnē līdz “savai” sākotnei, iespējams... pat līdz Noasa dēliem, Abrahāmam, Kartāgas un Trojas aizstāvjiem, un ļauj apjaust “savas saknes”. Taču vēsture, kā mēs zinām, nav vienīgais veids, kā reflektēt zināmo un arī nezināmo par pagātni. Vēstures stāsta suģestējošais spēks slēpjas ne tikai tā formu daudzveidībā, bet arī spējā

Vara, zeme un
sabiedrība: politiskās un
sociālās transformācijas
Austrumbaltijā
12. un 13. gadsimtā

Sastādītājs Andris Šnē

saviļņot lasītāja apziņas slēptākos slāņus un likt tam apzināties, ka viņš pats, emociju un lietu pasaule ir mainīga laikā.

Kādas iespējas, domājot par Austrumbaltijas aizvēstures jaunāko periodu un viduslaiku Livonijas sākotni, atklāj vēstures rakstīšana modernajā akadēmiskajā kultūrā? Par šo jautājumu liek domāt zinātnisku rakstu krājums, kas dokumentē 2017. gada septembrī notikušās Latvijas Republikas valstiskuma dibināšanas simtgadei veltītā konferenču cikla “Valsts pirms valsts” pirmās konferences satura daļu.

Krājumu, kura saturu veido nedaudz vairāk kā puse konferencē no lasīto un par rakstiem pārstrādāto referātu, ievada Andra Vilka un Vijas Daukštes priekšvārds ar īsu konferenču cikla idejas izklāstu: šāds Latvijas Nacionālās bibliotēkas un Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes kopīgi un mērķtiecīgi organizēts, konceptuāli vienots un valsts subsidēts akadēmisks forums ar ļoti plašas starptautiskas ekspertu kopienas iesaisti bija un ir, retrospektīvi vērtējot, redzamākais notikums Latvijas vēstures zinātnē kopš 1991. gada. Savukārt Andris Šnē, krājuma sastādītājs, ievadā pamato apkopoto rakstu konceptuālo atbilstību grāmatas struktūrai, kas organizēta trīs daļās un fokusē izpētes problēmu – politiskie un sociālie transformācijas procesi, īpaši izceļot krusta karu un kristianizācijas ietekmi, kas Austrumbaltijas 12. un 13. gadsimta sabiedrībās mainīja laikabiedru izpratni par varu, zemi jeb teritoriju un kopienu. Taču būtiskais jautājums arī šī krājuma gadījumā paliek atklāts: kā vēstures avotu materiālā “izlasīt” šo pārmaiņu nospiedumus jeb manifestācijas tā, lai šodienas interprets lasīto nesagrozītu un nepārprastu? Rakstu tematiskie smagumpunkti – atbilstoši autoru piederībai historiogrāfijas tradīcijai un tajā jau pastāvošām izpētes un naratīva paradigmām – veido viņu zinātnisko priekšstatu režģi un nosaka to, kā tiek veidots skatījums uz krājuma virsrakstā postulēto problemātiku: tie ir etniskums, sociālā organizācija, valstiskums, identitāte un kultūra. Tātad izpratne par šiem konceptiem kā modernās kolektīvās uztveres specifikas indikatoriem dziļi ietekmē vēsturisku procesu skaidrojumus.

Pirmās daļas nosaukumā ietvertais sakņu motīvs “Livonijas saknes: Austrumbaltija pārmaiņu laikmetā no aizvēstures līdz viduslaikiem” ar metaforai piemītošo vilkmi uz apzīmētās parādības tēlainu skaidrojumu caurvij grāmatas saturu. Ja lietojam bioloģijas terminus, lai tēlaini izteiktu reālus sociālos un kultūras pārmaiņu procesus senās sabiedrībās, tad, iespējams, apzināties, ka šāda vārdu izvēle atbilst politiskās retorikas izteiksmei un norāda uz konkrēta vēsturiska reģiona izcelsmes

pamatjautājumu kompleksu.¹ Šādas metaforas lietojums liek domāt par Livonijas formēšanās sākotnes sociālās vides faktoriem, kas ietekmē – veicina vai bremzē – organisma, ko saknes baro un balsta, attīstību. Sakņu metafora liek fokusēt uzmanību uz politisko, etnisko un sociālo transformāciju dinamiku Austrumbaltijā un pārejas laika sabiedrībām – gan autohtonajām, gan atnācēju/ieceļotāju kolonistu kopienām un to veidotajām institūcijām un iedibinātajām jauna tipa sociālajām attiecībām. Aizvēstures un viduslaiku sabiedrību saskarsmi 12.–13. gadsimtā raksturo ļoti plašs konfrontāciju un kompromisu izpaušmju spektrs, augsta apmaiņas procesu sociālā dinamika un intensīvi politiskā balansa meklējumi: tas nozīmē, ka mainījās šo sabiedrību struktūra, organizācijas formas un attiecību modeļi, veidojās jaunas/citas institūcijas un pārvaldes tiesiskās un telpiskās struktūras. Šādā pārejas sociālo procesu dinamikā, apzināti lietojot galvenokārt Rietumu pasaules pieredzē radītus politikas rīkus un dodot ar tiem kopienai un institūciju attīstības virzību, tika radīta viduslaiku Livonija kā Rietumu tradīcijās sakņota kultūrtelpa.

Palūkosimies, kā šajā rakstu krājumā iekļautie teksti atklāj viduslaiku Livonijas “sakņu” sistēmu jeb citiem vārdiem: kādi faktori ietekmēja un formēja šī vēsturiskā reģiona sākotni un attīstību? Galvenie vērojumi un atsevišķas interesantākās tēzes, kas atklājas rakstos, atgādina, ka tieši šai problemātikai piemīt polemisks raksturs ne tikai Latvijas historiogrāfijā.

Etnoģenēzes jautājumu komplekss, kas ietver arī problēmu par aizvēstures jaunākā posma – 10.–12. gadsimta sabiedrību sociālo un kultūras identitāti, ir vienojošs krājuma pirmās daļas rakstiem. Latvijas vēsturiskajā telpā dzīvojušo etnisko kultūras grupu/kopienai izpēte, it sevišķi to sociālo struktūru, politisko attiecību un kulta prakšu rekonstrukcijas, balstās pamatā uz arheoloģiskajā izpētē iegūtā artefaktu materiāla analīzes datiem. To korelācija ar rakstīto vēstures avotu informāciju atgādina par arvien vēl akūtām, vēstures zinātnē neatrisinātām metodoloģiskas dabas problēmām, no kurām būtiskākā arī Austrumbaltijas gadījumā ir izsakāma ar jautājumu: kā savietot atšķirīgas realitātes, ko atklāj arheoloģiski fiksētā situācija un vēstures un/vai dokumentārais naratīvs, kas ir rakstīšanas tradīcijās balstīta un institucionāli saistīta tekstuāla interpretācija?

¹ Sk., piem., Mänd, Anu, Tamm, Marek (2020). Introduction: Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region. In: *Making Livonia. Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea region*. Ed. by idem. London and New York: Routledge, pp. 1–14; Tumzera [Thumser], Matias (2019). Livonija viduslaikos. Pārdomas par kādu Eiropas vēsturisku reģionu. In: *Viduslaiku Livonija un tās vēsturiskais mantojums*. Sast. Andris Levāns, Ilgvars Misāns un Gustavs Strenga. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 24.–41. lpp.

Andrejs Vasks savā rakstā uzdod būtisku metodoloģiska rakstura jautājumu: kā materiālā kultūra – tātad arheoloģiskajos izrakumos fiksētās lietas – atklāj apbedījumu vai apdzīvotas vietas radījušās kopienas etnisko piederību? Zinātniski pamatotu kritēriju kopums, ar kura palīdzību varētu izdalīt kādu atsevišķu etnisku grupu, ir mainīgs un daudzkārt diskutēts. Šim diskursam pievēršas arī A. Vasks ar tēzi, ka lietas ir liecības par kultūras jeb etniskas grupas kolektīvo identitāti (27. lpp.). Pētniecības problēma ir šāda: ja pieņemam, ka precīzi identificēt vēlā dzelzs laikmeta konkrētas *etnokulturālās* grupas ļauj to atšķirīgais apbedīšanas veids un kapu piedevu inventārs, tad, lai veidotu etniskumā balstītu kopienas nošķirumu, šādu pieņēmumu historiogrāfijā tradicionāli pamato ar referenci uz rakstītajiem vēstures avotiem, kas nav šo grupu pašu radītas tekstuālas liecības par sevi. Tāpēc pastāv iespēja, ka šādi konstruēti pieņēmumi ir kļūdaini. Etnisko kultūras grupu apzīmējums *sentautas*, kā raksta A. Vasks, “šķiet pieņemams semantiskās neitralitātes dēļ” (28. lpp.). Vai tiešām šis termins ir semantiski neitrāls? Arvien vēl neatbildēts, taču lielā mērā spekulatīvos pieņēmumos balstīts ir jautājums, vai šīm kopienām bija attīstīta tāda kolektīvās identitātes komunikācijas forma, kas ļāva sevi apzināties un reprezentēt kā politiski vienotu (institucionāli integrētu) lielumu, kam atbilstu termins “tauta”, bet semantiski neatbilst viduslaiku avotu termini *populus*, *gens* vai *natio*. Šodienas Latvijas teritoriju apdzīvoja sešas vēsturiskās etniskās kopienas, kuras identificēt ar atbilstīgu etnonīmu var, pateicoties rakstītajiem vēstures avotiem. Tas, ka kāds konkrētu pazīmju kopums raksturo etnisku un/vai kultūras grupu, ir teorētisks pieņēmums, un A. Vasks aicina šo elementāro aksiomu paturēt acu priekšā, domājot par arheoloģiskā avotu materiāla interpretāciju. Turpinot A. Vaska pausto domu par avotu kritiku un to interpretācijām kā teorētiskām konstrukcijām, būtu vērts piezīmēt palūkoties uz etnogenēzes problēmu kopumā: arheoloģiskais materiāls, līdzīgi kā rakstītie avoti, ļauj iegūt tikai stipri fragmentētu un tātad nepilnīgu ainu par Austrumbaltijas autohtono sabiedrību sociālās un politiskās organizācijas struktūrām un attīstības pakāpi 10./11.–13. gadsimtā. Vēlme saskatīt šajos fragmentos, piemēram, *agrā valstiskuma* pazīmes, atbilst interpretu gaidām, nevis vēsturiskā materiāla kritiskai zinātniskai interpretācijai.

Jānis Asaris un Inga Doniņa pievēršas kuršu etniskās un sociālās vēstures problēmām un iepriekš izteikto turpina ar tēzi, ka “jebkura pagātnes sociālā rekonstrukcija ir tikai mūsdienās radīta konstrukcija un abstrakcija, kurā nevar izvairīties no mūsdienu terminoloģijas un mentalitātes” (45. lpp.). Turpat autori formulē otru svarīgu atziņu, ka sens “apbedījums nav mirušā identitātes raksturojums, bet gan mirušā sociālā

uztvere apbedītāju acīs” (45. lpp.), ko, iespējams, noteica abu pušu attiecību raksturs. Savukārt tekstuālais avotu materiāls, kas šķietami dod pieturas punktus seno sabiedrību sociālām interpretācijām, konfrontē moderno interpretu ar jēdzieniem, kuru nozīmi tas riskē pārprast: viduslaiku dokumentos, kas rakstīti Livonijā 13. gadsimta pirmajā pusē, lieto tie termini, piemēram, *Lammekinus rex* (1230)² u. c., ļauj ieraudzīt politiskās elites klātbūtni kuršu sociālās organizācijas struktūrā, taču rada grūtības atrast adekvātu šo vārdu nozīmes – kultūras koda – tulkojumu. Tieši tāpēc, domājams, abi autori pauž pamatotu skepsi par “karaļiem” kā kuršu sociālās organizācijas realitāti (54. lpp.). Šai vietā atliek piebilst: ja avotu valodā, piemēram, jēdziena *rex* nozīme atbilst rakstītāju sociālajai pieredzei, nevis aprakstītajai sociālajai realitātei, tad tā neatbilst “mūsdienu terminoloģijas” piešķirtām nozīmēm. Ar skepsi autori raugās arī uz termina “valsts” lietojumu aizvēstures sabiedrību kontekstā un tomēr, drīzāk viņu pašu seklās refleksijas dēļ par tekstuālo vēstures avotu kritiku,³ attiecībā pret to saglabā labvēlīgu neitralitāti. Taču “valsts”, kas kuršu sabiedrību kontekstā ir anahronisks politisks koncepts un tomēr zinātniskajā un populārajā valodā bieži lietots termins, kā sociālās organizācijas forma – vēlos iebilst – nav saistāma ar karavīru kā atsevišķās profesionālās grupas izveidošanos “kompleksā vadonības sabiedrībā” (52., 54. lpp.), neaizmirstot, ka arvien vēl runa ir par aizvēstures sabiedrībām. Valoda arī vēstures zinātnei piedāvā daudz plašākas iespējas runāt un rakstīt par pagātnes fenomeniem, nekā piesardzības vai rutīnas dēļ akadēmiskā kopiena tās izmanto un suģestējoši vārdi atļauj.

Par zemgaļu teritoriālās un sociālās organizācijas jautājumiem 12.–13. gadsimtā detalizēti, apkopojot plašu arheoloģisko avotu materiālu un pētniecībā paustās atziņas, raksta Guntis Zemītis. Zemgaļu aizvēstures sabiedrībai 20. gadsimta 30. gados latviešu un līdzīgi arī padomju

² *Senās Latvijas vēstures avoti*. 1. burtn. Sast. Arveds Švābe. Rīga: Latvijas vēstures institūts, 1937 (Latvijas vēstures avoti, 2), Nr. 162, 141.–142. lpp.

³ Pēdējo trīsdesmit gadu laikā ir radīts ļoti solīds pētījumu korpus par Rimberta *Vita Anskarii* (865/876) u. c. vēstures naratīviem, kas apraksta Baltijas jūras reģiona ziemeļu un austrumu piekrastes sabiedrības, sk., piem., Janson, Henrik (2014). *Ansgar und die frühe Geschichte des Erzbistums Hammaburg*. In: *Mythos Hammaburg. Archäologische Entdeckungen zu den Anfängen Hamburgs*. Hrsg. von Rainer-Maria Weiss und Anne Klammt. Hamburg: Wachholtz, S. 262–279; Knibbs, Eric (2011). *Ansgar, Rimbart and the Forged Foundations of Hamburg-Bremen*. London and New York: Routledge, pp. 175–207. Taču arvien ļoti būtisks un aktuāls šādas kritiskas interpretācijas piemērs par 9.–13. gadsimta skandināvu un atsevišķu Ziemeļeiropas vēstures naratīviem, kas, par spīti virsrakstā postulētajam, neizpatīk latviešu nacionālās historiogrāfijas tradicionālismam, ir: Kursis, Arnolds (1998). *Mīti un īstenība. Ziemeļnieku sāgas par seno Latviju un latviešiem*. Stokholma: ARAR.

perioda historiogrāfijā tika pierakstīts “agrīnais valstiskums” (62.–63. lpp.), jo tā esot bijusi sociāli konsolidēta kopiena, kurā – un, šķiet, šajā virzienā aicina iet arī autors – vadonība un “karadraudze” kalpojot kā “valstiskuma organizācijas formas” indikatori (61., 68. lpp.). Argumentācija, kas tiek izmantota “agrīnā valstiskuma” pierādīšanai agrāko paaudžu historiogrāfijās, nav pārliecinoša kā zinātniska metode, un tai nevajadzētu sekot: tās mērķis ir acīm redzams – pamatot iepriekš formulētu, ideoloģiski motivētu apgalvojumu. Sociālo un politisko, kulta un identitāšu maiņas procesu (kam tiek pievilktā ideja par “agrīnā valstiskuma veidošanos” vadonības sabiedrībās 13. gadsimta pirmajā pusē) ilustrācijai un argumentācijai par galveno liecinieku vēsturnieki un amatiēri izmanto t. s. Indriķa Livonijas hroniku.⁴ Šādai prāta konstrukcijai piemīt fundamentāla loģikas kļūda, proti, sociālās dinamikas pārmaiņu procesi autohtonajās sabiedrībās ir cieši saistīti ar Livonijas tapšanas norisēm un ir daļa no tām; bez tam minēto dinamiku Livonijas autohtonajām kopienām jeb etniskajām kultūras grupām piešķir saskarsme ar kristianizācijas un Rietumeiropas sociālo un institucionālo pieredzi un tās paradīgu akomodācijas procesi. Hronista vērojumi ir kultūras interpretācijas, kas raksturo vēstures naratīva tradīcijā sakņotu un institucionāli saistītu skatījumu, un tās nav spēkā, ja tiek projicētas uz kādu sociālu grupu laikā pirms minētajiem transformāciju procesiem. Tekstuāla vēstures naratīva radītā realitāte *nav* identa ar aprakstīto/tēloto sociālo pagātnes realitāti.⁵ Citiem vārdiem: Livonijas “valstiskuma” sociālās organizācijas formas radīšanas notikumā zemgaļi, sēļi, līvi u. c. bija iesaistīti kā nosacīti aktīvi spēlētāji un nav atsevišķi izdalāmi no sociālo un komunikācijas procesu kopuma; tas nozīmē, ka autohtono kopienas bija iekļautas Livonijas specifiski orientētās zemes varas politikas veidošanā, kurā, neslēpjot katrai pusei svarīgās intereses un mērķus, dominējošā loma bija Rietumu kultūras aktoriem. Šajā sāncensībā par varu tika atraisīta ļoti liela sociālā dinamika, kas modernizēja visas iesaistītās puses. Autora tēze valstiskuma koncepta kontekstā, ka “feodālās attiecības Austrumeiropā veidojās citādi” (74. lpp.), ir palikusi

⁴ Rietumu akadēmiskajā vidē zināma kā *Heinrici Chronicon Livoniae*. Šāds nosaukuma variants ir kompromiss, apzinoties šī vēsturiskā teksta arvien vēl akūto autorības problēmu. Jaunākais tulkojums latviešu valodā: *Indriķa hronika*. Tulk. Ābrams Feldhūns, koment. Ēvalds Mugurēvičs. Rīga: Zinātne, 1993. Tekstā saīsināti HCL.

⁵ Par viduslaiku vēstures naratīvu interpretāciju īpatnībām un darba metodēm, kā arī ar tām saistītajiem paradoksiem sk., piem., Spiegel, Gabrielle M. (1999). *The Past as Text. The Theory and Practice of Medieval Historiography*. Baltimore and London: John Hopkins University Press; Idem (2016). Structures of Time in Medieval Historiography. In: *The Medieval History Journal*, 19 (1), pp. 21–33.

bez precizējoša izvērsuma un neatbild uz jautājumu: kas Livonijas gadījumā bija tas citāda un atšķirīgais?

Latgaļu un sēļu “zemes un kultūra 12.–13. gadsimtā” ir Antonijas Vilcānes raksta tēma, kuras iztirzājuma ievadā ir postulēta tēze, ka šajā attīstības periodā jauno izaicinājumu rezultātā Austrumbaltijas sabiedrībās esot notikusi “teritoriālās suverenitātes zaudēšana” (82. lpp.). Šādi formulēta vēsturiskā ietvara tēze liek jautāt: vai šī ir autore vai viņas aprakstīto seno sabiedrību perspektīva? Dzīvesvietu un apbedījumu kultūras tipoloģiju apskatam seko ieskats etnoģenēzes un sociālās organizācijas procesos (96. lpp.). Autore norāda uz metodoloģiska rakstura grūtībām, jo, līdzīgi kā iepriekš minētajos rakstos, arī latgaļu un sēļu gadījumā arheoloģiskais izpētes materiāls arvien vēl neļauj formulēt drošus secinājumus par šo kopienu etnisko piederību un kultūras identitāti. Latgaļu un sēļu 12.–13. gadsimta sabiedrību sociālā organizācija ir latviešu nacionālās un padomju perioda historiogrāfiju īpašas uzmanības un dažādu spekulatīvu interpretāciju objekts, pret kurām autore izturas kritiski un savu attieksmi pamato ar tēzi, ko iespējams parafrāzēt šādi: pieņemot, ka kapu inventārs atspoguļo situāciju, kas fiksēta 13. gadsimta pirmās puses tekstuālajos vēstures avotos, nosaucot atsevišķas personu sociālā statusa grupas, tiek iegūta – ne vairāk un ne mazāk – sociālās struktūras mākslīga konstrukcija, kuras “arhitektūrā” nav ņemtas vērā hronoloģijas indifferences, piemēram, apbedījumu materiālā (99.–101. lpp.). Šāds spekulatīvs raksturs piemīt arī konceptam par “agrīnā valstiskuma veidošanās problemātiku Latvijas teritorijā” un to aprakstošiem “sociālās diferenciacijas indikatoriem” (101.–104. lpp.). 13. gadsimta pirmās puses tekstuālo avotu termini, kas blīvā slānī ir atklājami t. s. “Indriķa” hronikā, varētu kalpot par kādu no indikatoriem, ja vien viduslaiku leksikā lietotie statusa apzīmējumi tiek korekti tulkoti: ja Koknese un Jersika minētajā vēstures naratīvā ir apzīmētas par *regnum* un vēsturisko laikabiedru izpratnē tas atbilst teritorijas statusa terminam “valdījums”, tad, tulkojot šo vārdu kā “valsts” (103. lpp.), jēdzienam tiek piešķirta ontoloģiski aplama nozīme. Latgaļu un sēļu gadījumā, kaut arī autore šķietami distancējas no latviešu historiogrāfijā paustajiem stereotipiem, ar terminu “valsts” un “valstisks veidojums” attiecinājumu uz šīm vēsturiskajām kopienām tiek uzturēta koķeta nenoteiktība, nepieļaujot vietu idejai, ka nosacīti augsts (salīdzinoši) sociālās struktūras un kultūras attīstības līmenis nav obligāts priekšnosacījums tam, ka šāda sabiedrība ies “agrīnā valstiskuma” attīstības ceļu, jo tas nav dabiskas un nenovēršamas katras sociālās attīstības rezultāts.

Krusta karu un kristīgās misijas problemātikai 13. gadsimta Livonijā veltīta krājuma otrā daļa. Marjus Ščavinskis (*Ščavinskas*) pievēršas

autohtono sabiedrību sociālajai un politiskajai elitei, kas iekļāvās Romas katoļu baznīcas kristīgās misijas atraisītajos vai provocētajos sociālās polarizācijas procesos topošajā Livonijā. Autora fokusā ir “Indriķa” hronikā sastopamie elitei piederīgo grupu statusa apzīmējumi un šo jēdzienu nozīmes lietojums un skaidrojums, kas kļūst izplūdis un nesaprotams tiesību uz zemi un mantojamas varas kontekstā. Tā kā Kaupo šajā vēstures naratīvā tiek apzīmēts par *quasi rex et senior* (HCL VII, 3), bet “Visvaldis” par *rex de Gercike* un Vestards par *maior natu de Semigallia* (IX, 2) vai *Semigallorum dux* (IX, 3), savukārt “Atskaņu hronikā” par *konic* (1700. rinda),⁶ tad ir dīvaini, ka Ščavinskis neuzdod būtisko jautājumu: kādu nozīmi senie hroniku un dokumentu autori piešķir terminiem *rex* vai *dux* autohtono kopienu kristīšanas politikas kontekstā un kā tos lieto – kā *titulu* vai *apzīmētāju*? Ja “Visvaldis” šai rakstā ir “Jersikas hercogs” (116., 118. lpp.), tad konkrētajā sociālo transformāciju kontekstā autors nepamatoti lieto avota jēdzienu *dux* ar titula (amata apzīmējuma) nozīmi. Interesanti ir viņa prātojumi par to, ka uz militāro demokrātiju kā sociālās organizācijas formu norādot “Indriķa” hronikā minētā “radinieku un draugu” (*cognati et amici*) grupa, kas pēc statusa esot bijuši “karotāji” (?) un kam esot bijušas funkcijas leģitimēt elites līdera varu un tiesības rīkoties ar brīvo (kopienas) zemi (118. lpp.), turklāt militārā demokrātija esot pastāvējusi arī zemgaļu vadonības sabiedrībās (119., 121. lpp.). Šķiet, ka ar šo interpretāciju autors atgriežas pie “feodālisma” koncepcijas, kurā, starp citu, tieši “karadraudze” bija sociālās noslāņošanās un “valstiskuma” svarīgākā indikācija un kura bija padomju historiogrāfijas ideoloģiskās konjunktūras rezultāts. Autors kļūdās, ja, rakstot par 1219. gada notikumiem Mežotnē, kā vienu no situācijas aktieriem min “Vācu ordeņa Livonijas atzaru” (119. lpp.): šajā laikā Livonijas politikā arvien aktīvs bija Zobenbrāļu ordenis, kas savu darbību pārtrauca 1237. gadā, kad tika iekļauts Vācu ordenī. Nenoliedzams ir tas, ka Kaupo un “Viestarts” “piederēja pie jaunās politiskās elites, kas sāka attīstīties pirms Livonijas izveidošanās” (120. lpp.), un būtiska ir *cognati et amici* grupas vēsturiska analīze. Taču, vai Kaupo bija “Rīgas biskapa vasalis”, kā pārliecināti raksta autors (121. lpp.), mēs droši zināt nevaram, jo konkrētu apstiprinošu norāžu tekstuālajos avotos nav.

Krusta karu fenomenam Baltijas jūras reģionā un it sevišķi tā ietekmei uz sociālo un politisko transformāciju procesiem Livonijas tapšanas sākumposmā veltīts Karstena Selča Jensena (*Jensen*) raksts, kura galve-

⁶ *Atskaņu hronika*. Tulk. Valdis Bisenieks, koment. Ēvalds Mugurēvičs un Kaspars Kļaviņš. Rīga: Zinātne, 1998, 78. lpp.

nais problēmas jautājums ir par krusta kara kā taisnīga svētā kara idejas pārnesi uz topošās Livonijas situāciju. Krusta karu tēmu turpina Torbena Kjersgorda Nilsena (*Nielsen*) raksts, kurā analīze fokusēta uz karošanas kā attaisnotas vardarbības praksi. Būtiski un diskusijas cienīgi Baltijas un it sevišķi Livonijas krusta karu kontekstā, kā savā rakstā uzsver K. S. Jensens, ir jautājumi par vēsturisko laikabiedru uztveri: kas viņu izpratnē bija vai nebija “ists” svētais karš jeb “Dieva cīņa” (*prelia Domini*, HCL XI, 5), tās tiesiskie, ideoloģiskie un eshatoloģiskie aspekti un tradīcijas (125.–130. lpp.). Svētā kara idejas darbība praksē Baltijas jūras reģiona kontekstā uzrāda kādu būtisku īpatnību: “[...] Livonijas krusta kari [...] bija pirmais patiesi sekmīgais kristianizācijas, krusta kara un iekarošanas kara simbiotiskas saplušanas piemērs” (138. lpp.). Šīs īpatnības dēļ Jensens mudina tos uzlūkot kā atsevišķu fenomenu Eiropas krusta karu pieredzē. Šādu skatījumu autors pamato, piemēram, ar norādēm uz hronista “Indriķa” vēstures naratīva koncepcijas iezīmi, kas parāda, ka karu un karošanu viņš apzināti stilizē kā sakrālās vēstures notikumus un panāk to ar biblisko tekstu, it sevišķi no Vecās Derības, citātu, parafrāžu vai atsevišķu tēlu aizguvumu palīdzību (138.–141. lpp.). Jensena norāde uz hronikas kompozīcijas specifiku un senā autora valodas stila un izteiksmes manieri ir ļoti vērtīgs atgādinājums, kā lasīt un interpretēt viduslaiku vēsturiskā naratīva saturu atbilstoši 13. gadsimta intelektuāļa izpratnei par reālu pagātnes notikumu literāru apstrādi un piemērošanu simboliskās komunikācijas politiskiem, tiesiskiem vai teoloģiskiem mērķiem.

Ļoti interesanta un nenoliedzami svarīga ir T. K. Nilsena uzrunātā tēma par vardarbību Livonijā, kuru atbrīvojošais un ģenerējošais faktors esot bijuši krusta kari. Autora izteikumam, ka šajā vēsturiskajā reģionā “kristianizācijas galvenais līdzeklis bija vardarbība” (145. lpp.), nevar piekrist, kaut arī vardarbības klātbūtne nosauktajā un citos zemes varas izveides procesos nav noliedzama. Tekstuālo vēstures avotu retorika dod vērtīgas norādes, ka vardarbība pret nekristiešiem it sevišķi Romas kūrijas dokumentos tiek aizliegta un kritizēta, taču tanī pašā laikā – atsaucoties uz izņēmuma stāvokļiem – attaisnota un maskēta, ietērpjot to īpašā valodas stila izteiksmē (149. lpp.). Reflektējot par vardarbības mērogiem un kvantitatīviem apmēriem, autors, piesaukdams par notikumu galveno liecinieku hronistu “Indriķi” (150.–154. lpp.), šķiet, ir izvēlējis labticīgā lasītāja lomu un *tic* katram šī viduslaiku stilista vārdam. Šāda pieeja ir daļēji attaisnojama, bet raksturīga avotu pozitīvismam. Vēstures avotu kritikas elementārā “ābece” liek atcerēties, ka vēsturniekam vajadzētu būt konstruktīvam skeptiķim. Ja hronista pagātnes tēlojumu mēs uzvertu burtiski kā reportiera ziņojumu no notikuma vietas un nešaubītos

par tā ticamību, tad aprakstīto baidīto ainu rezultātam vajadzēja būt bez iedzīvotājiem un apdzīvotības atstātām vietām, tātad – bez cilvēkiem, kas bija katras teritoriālas varas galvenais resurss, no kura pakļaujošā puse bija eksistenciāli atkarīga. Ja reiz mēs skaidrojam krusta karotāju un baznīcas institūciju uzvedību un rīcības motīvus kristīgās misijas ietvaros kā pragmatisku un racionālu, taču nenoliedzami arī afektētu, kā to dara arī T. K. Nilsens, tad nevajadzētu pierakstīt šiem “Indriķa” literāri stilizētajiem vēsturiskajiem laikabiedriem politisku tuvredzību, kas sevi apdraudētu, iznīcinot nepieciešamo resursu nodrošinājuma avotus. Vardarbība, arī nogalinot, šajā vēsturiskajā kontekstā bija līdzeklis, lai disciplinētu un sodītu konkrētu kopienu, citiem vārdiem – lai pakļautu, nevis lai to iznīcinātu pilnībā. Īpaši būtisks ir autora dotais karadarbības laikā veiktās kolektīvās vardarbības skaidrojums no sociālās antropoloģijas perspektīvas un, atbilstoši situatīvajam ietvaram un darītāja nolūkam, viņš raksturo to kā *rituālo vardarbību*, kas kalpoja publiskas leģitimitātes gūšanai (158. lpp.). Sarežģīts ir vēsturnieka uzdevums, izvēloties šādu tēmu, lai, par to runājot, nekļūtu par soģi vai apoloģētu, tātad nevis nosodītu vai attaisnotu, bet spētu izskaidrot vēsturisko aktieru rīcību un uzvedību un to motīvus. T. K. Nilsena izvēlēta retorika it sevišķi raksta pirmajā pusē un intonācija tomēr liek domāt, ka viņam ir emocionāli grūti balansēt starp cilvēciski saprotamu vardarbības nosodījumu un vēsturiski kompetentu šī fenomena skaidrojumu. Ar savu secinājumu, ka “šīs vardarbības ceļā Baltijas reģions kļuva par kristīgās Eiropas sastāvdaļu” (160. lpp.), viņš piesienas vēl nesen popularitāti guvušajai un ietekmīgajai Roberta Bārtleta tēzei par vardarbību kā valdošo un virzošo kumulatīvo spēku viduslaiku Eiropas radišanas aktā.⁷ Pēdējo gadu pētījumos šī savulaik plaši atzītā pieeja, skaidrojot kristiešu un nekristiešu kultūru saskarsmes kā konfrontācijas, kas savukārt provocējušas vardarbību, tiek kritizēta.⁸

Trešajā krājuma daļā ietvertie raksti turpina sociālo un politisko transformāciju fenomenu analīzi un iedziļinās simbolu valodas, kura reprezentē pilsētu telpisko struktūru un komunālās pārvaldes institūcijas, formēšanās gaitā 13.–15. gadsimta Livonijā un tajā radīto viduslaiku tekstu recepcijas problemātikā 20. gadsimta sākuma Latvijā. Viduslaiku urbanizācijas procesiem un pilsētu kā jaunu telpisku struktūru tipoloģijai, aplūkojot gan šodienas Latvijas, gan Igaunijas teritorijās lokalizētās apdzīvotās vietas, veltīts Edgara Plētiņa raksts. Arheoloģiski pētīto vietu, kuru

⁷ Bartlett, Robert (1993). *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350*. London.

⁸ Sk., piem., Jensens, Kurts Viladss (2019). Skandināvijas, Ziemeļvācijas un Livonijas kristianizācija, 1000.–1300. gads. Salīdzinošs skatījums. In: *Viduslaiku Livonija* (kā 1. atsauce), 42.–63. lpp., šeit 50.–51. lpp.

materiāls uzrāda urbanizācijas pazīmes, apdzīvotības tips un telpiskā struktūra, kas ļauj konstatēt pēctecīgumu, ir mainījusies 13. gadsimta sociālās un politiskās dinamikas ietekmē, kā demonstrē autora pedantiski veidotā tabula (171.–174. lpp.). Autors kritiski izvērtē gan rakstīto vēstures avotu terminu lietojumu un atbilstību apdzīvotas vietas telpiskajam raksturam un urbanizācijas pakāpei, gan latviešu nacionālajā historiogrāfijā ieviesto jēdzienu piemērotību vēsturisko objektu apzīmēšanai. Tiesības un tiesībās balstīta organizācija, kā viņš pārliecinoši argumentē, ir kritēriji, kas ļauj principiāli nošķirt “divu pasaulu urbanizētās vietas”, kas 13. gadsimtā pastāvēja viena otrai līdzās; tāpēc terminu “pilsēta”, “lai apzīmētu aizvēstures apdzīvotās vietas, lietot nedrīkst” (168. lpp.).

Par heraldikas kā varas un korporatīvā statusa zīmēm simboliskajā komunikācijā raksta Sigita Šnē, pievērsoties pilsētu pārvaldes institūciju heraldikas pirmsākumiem Livonijā. Rīgas bīskapu un arhibīskapu, kā arī Zobenbrāļu, bet pēc 1237. gada Vācu ordeņa Livonijas atzara un tā mestru zīmogi ļauj izsekot heraldikas valodas veidošanās procesam, kas atspoguļo zemes kungu teritoriālo politiku, pretenzijas un pašizpratni. Livonijas pilsētu pārvaldes institūciju (rātes) zīmogu heraldikā lietotie simboli norāda uz specifiskas kolektīvās identitātes formēšanos sākot ar 13. gadsimta pirmo pusi, atsevišķos gadījumos vēlākos periodos. Taču tanī pašā laikā šo zīmogu ikonogrāfijā vērojamas izmaiņas motīvu un atsevišķu simbolu attēlojumā liecina par politisku un varas attiecību ietekmi uz pilsētas tiesisko statusu, kas lika pilsētu kopienām mainīt sevi reprezentējošos heraldiskos medijus (191. u. c. lpp.).

Par to, vai Livonijas “Indriķa” hronika ir latviešu kultūras daļa, viedokļu apmaiņa aizsākās 1922. gadā un turpinājās līdz 1953. gadam īpašā historiogrāfijas žanrā – nacionālās (latviešu) literatūras vēstures tēlojums, kā mums atgādina Mārtiņa Mintaura ar plašu un dziļu izpratni veidotais raksts. Rakstnieki Jēkabs Lautenbahs (1847–1928) un Teodors Zeiferts (1865–1929) piedāvāja diametrāli pretējus skatījumus un vērtējumus par šīs hronikas vietu latviešu kultūrā un iedibināja divas tendences vēlāko sekotāju polemiskajos apcerējumos: tām raksturīga izteikti emocionāla un politiski motivēta demonstratīva attieksme pret viduslaiku Livonijā radītajiem tekstiem latīņu, viduslejasvācu vai vidusaugšvācu valodās, kas balansē starp krasu šo seno liecību noliegumu un patētisku pieņemšanu. Abas nostājas skaidrojamas kā atbildes reakcijas uz kultūras un politikas konjunktūru Latvijas sabiedrībā 20. gadsimta 20.–30. gados un padomju periodā. Attieksme pret “Indriķa” hroniku demonstrē, ka latviešu sabiedrība kopumā nespēja vai tikai daļēji un ar atrunām spēja pieņemt viduslaiku Livoniju kā savas kolektīvās pagātnes (atmiņas) daļu.

Noslēgumā vēlos fiksēt dažus vērojumus. Krājumā atklājas dažas redakcionālas nekonsekvences, piemēram, ja viscaur grāmatas tekstā ievērots simbola [...] lietojums, norādot uz izlaidumiem citātos, tad vietumis ieraugāmais [...] var mulšināt (72., 158.–159. lpp.); 34. atsaucē (159. lpp.) latīņu valodā citētā hronikas fragmentā nav pamanīts, ka aiz atsevišķu vārdu pirmajiem burtiem, nenovēršot nekorektu pārcēlumu nākamajā rindā, ir pazudis to turpinājums. Kartē “Livonija krusta karu laikā” (18. lpp.) iemaldījies teritorijas apzīmējums “Livonijas ordeņvalsts”, kas ir morāli novecojusi un nekorekta konstrukcija (arī 187. u. c. lpp.) un būtu aizstājama ar citu, zinātniski atbilstīgu nosaukumu – Vācu ordeņa valdījums Livonijā.

Krājumā daudzkārt tiek piesaukts “agrā valstiskuma” koncepts, kas diemžēl netiek kritiski diskutēts vai izskaidrots, pat nejaudājot, kāda bija vai varēja būt viduslaiku Livonijas sabiedrību pašizpratne un ar kādu terminu palīdzību to varētu izteikt zinātnes valodā. Diskusijas, ja vien tās nav politiskas konjunktūras motivētas un neauglīgas, par “agrā valstiskuma” problemātiku aizvēstures (sic!) un viduslaiku sabiedrībās Austrumbaltijas vēsturiskajā telpā ir turpināmas, iespējams, Latvijas zinātnieku forumā. Recenzijas formāts tam ir par šauru.

Krājums atgādina, ka vēsturnieks bieži vien var būt līdzīgs leijerkastniekam, kurš var spēlēt visu, ko sabiedrība no viņa gaida, no Marseljēzas līdz korālim. Ar ko atšķiras vēsturnieks no hronista? Atbilde šķiet elementāra – hronists ir literāts, vēsturniekam vajadzētu būt zinātniekam. Taču bieži viņš īsti nav ne literāts, ne zinātnieks, bet atrodas kaut kur pa vidu. Veids, kā mēs akadēmiskās kopienas vai populārās kultūras patērētāju aprindās runājam par vēsturiskiem procesiem, atklāj mūsu domāšanu par tiem. Atklājums var nebūt mums glaimojošs.

Rakstu krājuma sastādītāja un zinātniskā redaktora loma izpaužas saspēlē ar autoriem, tekstu saturiskās nogatavināšanas procesā un grāmatas konceptuālajā redzējumā, pirms tā tapusi, kā arī visa veida kļūdu ievērošanā un novēršanā. Tas ir laikietilpīgs, nogurdinošs, grūts un varbūt pat nepateicīgs darbs. Sastādītājs ir centies panākt labāko rezultātu, kaut arī tas būtu vērtējams nedaudz pretrunīgi. Taču tas, domājot par aizvēstures un viduslaiku Livonijas sabiedrību izpēti dinamiskajā 13. gadsimtā, uzskatāmi demonstrē Latvijas akadēmisko un vēstures zinātnes vidi 21. gadsimta trešās desmitgades sākumā. Un tieši tāpēc šis ir ļoti interesants un vajadzīgs krājums.

Andris Levāns